

*Ўзбек тили Доимий
Анжумани йиғинига*

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

РЕСПУБЛИКА ТАЪЛИМ МАРКАЗИ

А.С.ЭРКИНОВ

МАТНШУНОСЛИККА КИРИШ

**Олий ўқув юртлари филология
факультети талабалари учун
қўлланма**

**Маъсул муҳаррир:
Султонова Қумрайон**

Тошкент - 1997 йил

Республика таълим маркази қошдаги
она тили ва эски ўзбек ёзуви бўйича
Илмий-методик кенгашининг 1997 йил
13 февралдаги йиғилишида тасдиқланган
ва нашрга тавсия этилган.

Ушбу кўлланмада матншунослик мақсад ва вазифалари, энг
муҳим тушунчалари ҳақида ўзбек адабиётшунослиги ва
матншунослиги ютуқлари асосида умумий маълумот берилади.
Кўлланма, асосан, ўзбек классик адабиёти матнлари билан
шугулланишга йўналиш бериш мақсадида яратилди. Ундан
умуман матншуносликка қизиққан ўртоқлар ҳам фойдаланиш-
лари мумкин.

Такризчилар: проф. С.Аширбоев, проф. Қ.Содиқов,
доц. Л.Халилов, доц. У.Долимов

К И Р И Ш

Ўзбек адабиёти узоқ тарихга эга бўлиб, салкам икки миң йиллик даврни қамраб олади. Ана шу адабиёт намушаларининг кўп қисми турли-туман матилар ва қўлёзмаларда акс этган. Сўз санъати матн билан ўзлигини атрофдаги намоён эга олади. Хусусан, халқ оғзаки ижоднинг фарқли равишда, лекин адабиёт матисиз мавжуд бўла олмайди. Бу унинг номлашишидананоқ равшандир.

Маълумки, ҳар қандай исарда ижодкор ифодалаган фикр, шийт ва ядиб маҳорати масалалари билан адабиётшунослик шугулланади. Бадий асар эса, бевосита матида ўз ифодасини топади, мухрланади. Асарнинг матида берилшини, ушбу асарнинг вужудга келишини жараёнидаги матн билан боғлиқ жиҳатлар адабиётшуносликнинг узвий бир қисми бўлиши матишунослик фанида ўрганилади.

Ўтмишда асарлар қўлда кўчирилган ва ижодкор меросининг унинг ўз қўли билан ёзиб қолдирган нусхалари - дастхатлар камдан-кам ҳолларда бизгача етиб келган. Кўшичга асарлар даврлар ўтишини билан турли котиблар томонидан қайта-қайта кўчирилиб, шонр ёзган матидан узоқлаша борган. Асарни таҳлил этиш, ёзувчи ижодига объектив баҳо бериш учун эса унинг асл матини, қеч бўлмаганда асл матига яқин турган нусхага эга бўлиши керак. Шу ўринда илмий тадқиқот учун матишунослик ёрдамга келади ва шонр яратган асл матига иложан боришга яқин матини яратиш ёки уни тиклаш ишини амалга оширади.

XX асрнинг аввалларига келиб шароит ўзгарди. Матбаа ва нашр қилиш ишларининг юзага келиши билан ижодкор асарларининг қораламасидан тортиб, то турли нашрларигача китобхонларнинг танқидий назарига туша бошлади. Матишуносликнинг ҳам тадқиқот манбаси кенгайди. Илмий-танқидий ва илмий-оммабон нашрларни яратиш шу манбаларни тайёрлаш принципларини ишлаб чиқишдан иборат тадқиқот ишлари билан қўшиб олиб борила бошлади. Бу ишга, айниқса, Алишер Навоий тутилган кунининг 500 йиллиги арафасида жиддий киришилди. Кейинчалик эса, йиллар оралиб Навоий асарларининг илмий-танқидий матилари юзага кела бошлади. Жумладан, "Хамса" (П. Шамсиев тайёрлаган), "Хазоинишул маоний" (Х. Сулаймонов), "Меъонул авзон" (И. Султон), "Дайли ва Мажнун" (Г. Каримов), "Маъжоласун

нафонс" (С. Ганиева), "Лисонут тайр" (Ш. Эшонхўжаев), "Садди Искандарий (М. Хамидова) ва бошқа асарларнинг илмий-танқидий матнлари яратилди. XX аср адабиёти намояндаларидан Хамза, Ойбек, Ҳ. Олимжон ва Ғ. Гулом меросларининг мукаммал академик нашрлари чоп этилди. Ўзбек матншунослиги учун бу таҳсинга лойиқ бир ҳолдир.

Шарқда матн ва матншуносликка қадимги даврларда ҳам адабий ҳаётнинг муҳим бир ҳодисаси сифатида қараганлар. Алишер Навоийнинг бадиий асарлар матни ҳусусида Абдурахмон Жомий билан суҳбату ёзишмалари, бир нуқтаги бежо кўйиши билан кўзни айлантириб қуювчи саводсиз котиблар ҳақидаги танқидий фикрлари бунинг мисоли бўла олади. Шоирларнинг бу соҳадаги панду ўнгилари биз учун ҳам дастуруламал бўлди. Профессор Е. Э. Бертельс, А. Фиграт, С. Айний, А. Бокий, П. Шамсиев, С. Муталлибов, Ғ. Каримов, А. Қаюмов, А. Хайитметов, С. Ганиева, В. Раҳмонов каби олимларимиз илмий-танқидий ва оммабон нашрларга матншуносликнинг юқори талаблари асосида ёндошдилар. Натижада, кейинги йилларда ўз вақтида бир мароғаб илмий-танқидий матн тузилган асарларни водир мавбалар асосида янгидан кўлга олиш ҳоллари рўй бера бошлади. Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Навоий номидаги Адабиёт институти ва Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институти илмий жамоалари томонидан ҳамкорликда тайёрланиб чоп этила бошлаган Алишер Навоийнинг "Мукаммал асарлар тўплами" 20 томлигини ўзбек матншунослигидаги катта ишларидан деб қараш мумкин. (Бугунги кунда унинг ўн экинчи томи чоп этилди).

Бироқ, ҳали бу йўналиш бўйича амалга оширилиши керак бўлган ишларнинг кўлами ниҳоятда катта бўлиб, бу муаммоларнинг ҳал этилиши ҳар жиҳатдан қўплаб ёш малакали мутахассисларни етиштириши билан боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Ҳали ўзбек ва умуман, Шарқ адабиёти матншунослигининг талайгина назарий масъулалари атрофлича ишлаб чиқишга муҳтож. Бу соҳа бўйича ўзбек тилида дарслик ва қўлланмалар йўқ. 1983 йили "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси саҳифаларида матншунослик бўйича баҳс бўлиб ўтган эди. Унда бу соҳага эътиборни кучайтириш тўғрисидаги фикрлар билдирилди, аммо кейинчалик бу масала яна сусайиб қолди. Шу боис матншунослик соҳасига

эътиборни олвий ўқув юртларидан бошлаб кучайтириши, талабаларни бу соҳа бўйича мутахассис бўлишга жалб этишга рағбатлантириши ниятида биз ушбу қўлланмани яратдик. Талабалар бу қўлланма билан танишиб, матншунослик фанининг назарий ва амалий жиҳатлари ҳақида бирмунча тасаввур ҳосил этиб, эски ўзбек ёзувидаги қўлёзмаларни ўқиш ва улар билан ишлаш йўриғини оладилар, деб ўйлаймиз.

Қўлланма назарий ва амалий қисмлардан ташкил топган бўлиб, эски ўзбек ёзувини ўқий оладиган, ўзбек мумтоз адабиёти хусусиятларига доир умумий тасаввурга эга бўлган талабаларга мўлжаллаб ёзилган. Эски ўзбек ёзувидаги қўлёзма ва тошбосма нашрлар билан ишловчи талабалардан ташқари, қўлланмадан (эсосан, назарий қисмдан) XX аср адабиёти матншунослиги билан қизиққанлар ҳам фойдаланишлари мумкин. Шарқ адабиёти матншунослиги бўйича алоҳида назарий адабиётлар бўлмагани боис, биз қўлланмани яратишда матншунослик соҳасидаги турли илмий ва методик тадқиқотлардан фойдаландик.

Ушбу қўлланмани яратиш жараёнида ўз маслаҳатлари билан бизга йўл-йўриқ кўрсатган, мулоҳазалари билан ўртоқлашган илмий раҳбаримиз Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти директори, Ўзбекистон Фанлар академияси академиги Азиз Пулатович Қасимовга ва шу институт бўлими бошлиғи, филология фанлар доктори Қосимжон Содиков, филология фанлари номзоди Зоҳиджон Исломов ва илмий ходим Абдурасул Эшонбобоевларга миннатдорчилик билдираман.

I ҚИСМ

МАТНШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.

МАТНШУНОСЛИКНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Матншунослик асар матни тарихини ўрганади. Бу асар тарихга оид ёки бадиий асар бўлиши мумкин. Матн тарихини ўрганиш асарнинг гоёвий-бадиий таълиқи ва таҳлили ҳолисона олиб борилишини таъминлайди. Фақат илмий-таъқидий матн яратилган тақдирдагина асарнинг ҳар томонлама муқиммал таҳлилини амалга ошириш мумкин.

Ўтмиш ва ҳозирги адабиёт учун матншуносликнинг мақсадлари фарқланади. Янги давр адабиётида асар матнининг дастлабки қораламаларидан тортиб, то ижодкор ҳаётлигидаги энг сўнгги нусхаси юзага келгунгача бўлган даврдаги ўзгаришлар ўрганилади. Ўтмиш адабиёти билан боғлиқ матншунослик учун матн яратилган даврдан то бугунги кунгача бўлган оралиқдаги ўзгариш ва асар нусхалари орасидаги фарқлар аҳамиятлидир. Чунки ўтмишда яратилган асарларнинг ижодкорлар кўчирган дастхат нусхалари камдан-кам ҳолдагина сақланиб қолади. Шундан келиб чиққан ҳолда, айтиши мумкинки, матншунослик ўтмиш адабиёти билан шуғулланганда, асосан, адиб яратган матнга иложи борича иқтидор матнини тиклаш билан шуғуллашади. Бундаги мақсад асар илмий-таъқидий матнини нашрга тайёрлаш бўлиб қолади.

Янги давр адабиёти матншуносликнинг объектига айланганда, мавжуд материал ва имкониятларининг кўпчилиги - бир асарнинг дастхат, бир неча вариант ва ёшир нусхаларининг мавжуд бўлиши таъқидот жараёнини кенгайтиради. Энди матншунослик асарнинг ижодкор ҳаётлигидаги олдинги нусхасини таянч матн сифатида нашрга тайёрлашдан ташқари, бу матнгача бўлган ижодий жараёнини ҳам ўрганиш имкониятига эга бўлади. Ёзувчи-ижодкор шяхс. У бир яратган

асарини вақт ўтган сари ўзгартириб тахрир этиши мумкин. Ҳатто уни навиёр эттиргандан сўнг ҳам муқаммаллаштириши, кейинчалик бутунлай ўзгартириб навиёр қилиши эҳтимоли йўқ эмас.

Китобхон учун асар ёзувчи томонидан гўё бир мартабада ёзиб тугатилгандай кўринади. Ваҳоланки, шу даражага етгунча ижодкор бадиий асарни бир неча нуска, қораламаларда, ўзгартириши ва тузатиши билан ўз нигоҳидан ўтказган бўлади. Муаллиф ўз асарини энг сўнгги, китобхонга ҳавола қилинган нускадан ўқинишини истайди. Лекин матншунослик асар шу кўринишга келгунча қандай йўлни босиб ўтганлиги, яъни матн тарихини ўрганади, шу тарихга ижодкор лабораториясини текширади. Аммо ўтмишда янагая шoirларнинг ижодий лабораториясини ўрганиши учун имкониятлар анча чеклиган. Орадаги давр, ҳатто, кўшмаб ижодкорлар асарларининг бутунлай йўқолиб кетишига олиб келган.

Бироқ, баъзида, мустасно ҳоллар ҳам учраб туради. Масалан Алишер Навоийнинг 1491-1498 йилларда ўзи тузган, тўрт китобдан иборат "Ҳазоинул маоний" девони бизга яхши маълум. Лекин бу тўшламга кирган шеърларнинг ичидан, аввалига, Навоий ихлосмандлари томонидан 1464-65 йилларда тузилган "Илк девон" /шартли тарзда шундай аталган/, сўнг Навоийнинг ўзи тузган "Бадоеъул бидоя" /1476 йили тузилган/ девонидан ўрни олганлари ҳам бор. Ёки бўлмаса, Навоий ўзи тартиб берган "Наводирун ниҳоя" /1480-1487/ девонидан шеърий меросини ҳам кейинчалик "Ҳазоинул маоний" таркибига киртади. Демак, Навоийнинг айрим шеърлари, кўни билан, таъминан, 30 йилдан кейин янги тўшламга киритилмоқда. Бу шеърлар сўнгги девонга киритилмаётганда, Навоийнинг тахриридан ўтиб сайқал толган. Шеърларнинг девондан-девонга ўтиб боришидаги ўзгаришлар ҳам адабвёт тарихи, ҳам матншунослик учун аҳамиятли бўлиб, шoirнинг ижодий лабораторияси ҳақида маълумот беради.

Ҳозирги матншуносликнинг бош методик тамойили асарнинг бирор ялоқча қисминини эмас, балки ҳаммасини яхшиликда ўқини ва тўтри ўқинидан иборат.

Матншуносликнинг назифалари, асосан, қуйидагилардан иборат:

1. Асарнинг аниқ матнини яратиш. Бундаги аниқлик ўтмиш адабиётига титибқан олинганда нисбийдир. Чунки кўлаб кўлэмалар асосида яратилган ҳар қандай илмий-ташқидий матн ҳам адибнинг асл матни бўла олмайди.

2. Матнни уюштириш. Уюштириш турли мақсадларга қараб ўзгаради. Масалан, бир асар матни болаларга, мактаб ўқувчилари, талаба ёки олимларга мўлжалланганлигига қараб турлича нашр этилиши мумкин. Бу вазифани матншунослар бажарадилар.

3. Матнни ўқувчига етказиш. Матнни тушунтириш учун китобда унга сўзбоши, изоҳлар ёзилади. Тушуналиши қийин бўлган сўзлар лугати тузилади. Булардан мақсад матнни иложи борича китобхонга тушунарлироқ қилишдир.

Адабиёт тарихи ўрганган нарсаларнинг деярли ҳаммасини матншунослик ҳам ўрганади. Фақат матншуносликда бу жараён матндаги ўзгаришлар нуқтан назаридан бўлади, холос. Матншунослик-адабиётшуносликнинг ёрдамчи, кичик қисмларидандир. У тарихий асар матнини ўрганганда ҳам филологик фан бўлиб қолаверади. Ҳар қандай адабий таҳлилдан олдин адабиётшунослар, қайсидир даражада, манбашунослик ва матншунослик фаолиятини олиб борадилар. Шу билан ҳар бир адабиётшуносда матншунос ҳам яшани шарт. Илмий иш жараёнида манбашунослик ва матншунослик босқичини амалга ошириш ва бу соҳаларни эгаллаш адабиётшунослик таҳлилинини чуқурлаштиради.

МАТН ТАРИХИ ҲАҚИДА АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Матн тарихи - матннинг юзага келиши, уни кўчирилиб бориши тарихидир. Ана шу жараён билан боғлиқ тушунчалар матн тарихи тушунчалари ҳисобланади. Матн билан ишлашни лозим бўлган тадқиқотчи матн тарихининг асосий тушунчаларини билиши, улардан ўз иклатида фойдаланиши лозим.

Матн. Матн - ижодкор фикри, ниғтишининг ёзувдаги ифодаси. Ҳозирги адабиётда ижодкор деганда кўпроқ асар муаллифи тушунилса, ўтмиш адабиётда котиб ва хаттотлар ҳам матн яратишда иштирок этганлар. Матн

тушунчаси учун ҳамма ҳолатда ҳам энг асосийси шуки, матн англаб амалга оширилган ҳаракат натижасидир. Англамасдан қилинган ўзгариш, хатолар матн тушунчасига кирмайди. Матншунослик объектига ёзув турлари, графика, расмлар кирмайди. Шу боис матнни нашр қилиш билан факсимиль нашр-кўлёзма юзидан расм олиб нашр этишни фарқлаш керак.

Асар. Матншунослик нуқтан назаридан қараганда асар деб матнни айтиш лозим. Бу асар мазмун ва шакл жиҳатидан тугалликка эга бўлиши керак. "Асар" тушунчаси нисбий бўлиб, у матншунослик тарихи билан шугулланувчида матн ўз тарихига - нусха, кўчирма ва бошқаларга эга бўлган тақдирдагина керак бўлади.

Кўлёзма, дастхат, нусха. Кўлёзма ёзилган матн ёки ати парчаси кўлёзма дейилади. Бундай матн бир ёки бир неча асарга тааллуқли бўлиши мумкин. Шарқ адабиёти ва унга алоқадор бўлган матншунослик билан шугулланувчилар учун кўлёзма энг кўп истифода этиладиган тушунчадир. Сабаби, ёзма адабиёт пайдо бўлганидан бошлаб, тошбосма (литография) усулида кўлёмзадан техник йўл билан нусха кўчириш жорий этилганидан (Туркистондаги дастлабин тошбосма матбаа 1879 йили ташкил этилган) кейин ҳам асарлар кўлда кўчирилиб тарқатилган.

Кўлёзма шу асарни яратган муаллиф томонидан кўчирилган бўлиши мумкин. Бу ҳолда у дастхат (автограф) деб аталади. Шарқ адабиёти матншунослиги учун дастхат жуда аҳамиятлидир. Чунки адиб яшаган даврда кўчирилган кўлёзма ҳам, ундан бир неча аср кейин вужудга келган кўлёзма ҳам бошқа одамлар томонидан кўчирилади. Ва, баъзан, хатолықларга ҳам йўл қўйилади. Хатолар хаттотлар савияси ва улар таянган манбалар нуқсони ва бошқа турли сабаблар оқибатида пайдо бўлади. Дастхат бўлса, муаллифнинг назаридан ўтганлиги аниқ ва таънишга арзийдиган матн бўлганлиги учун ҳам ишончлидир.

Нусха - бирор матнда кўчирилган, уни такрорловчи матн. Масялан, Навоий асарларининг кейинги асарларда кўчирилган кўшлаб нусхалари мавжуд. "Нусха" атамаси "кўлёзма" тушунчасидан торроқдир. "Кўлёзма" тушунчаси кенг маънода "дастхат", "нусха" атамаларини ҳам ўз ичига олиши мумкин.

МАТН ТАХРИРИ

Матн таҳрири - матннинг муаллиф ёки кўчирувчи томонидан муайян мақсадга қаратилган ўзгартирилиши. Бунда асар мазмуни ёки шакли қайта ишланиши мумкин. Масалан, Навоийнинг ҳаммамиз яхши билладиган машҳур рубоийси "Илк девон"да қуйидагича берилган: (таъкидлар бизники - Э.А.)

Гурбатда гариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга рафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олгун қадах ичраки қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

(Алишер Навоий. Илк девон. Тошкент, 1968, 140-бет)

"Гаройибус синар" девонига бу рубоий қуйидагича, яъни бизга яхши таниш шаклида киритилган:

Гурбатда гариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олгун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

(Алишер Навоий. Хазойинул маоний. 1-том, Тошкент, 1959, 754-бет)

Янги девонга Навоий ўз рубоийсини таҳрир этиб киритган. Бунда "рафиқ" сўзи "шафиқ" билан, "қадах" "қафас" шакли билан алмаштирилган - "ки" қўшимчаси "гар" билан ўзгартирилган.

Асар муаллифи таҳрир этган қўлёзмалар матншунослик учун жуда аҳамиятли. Матни бундай қайта ишлаш ёки ўзгартириш вариантларни ҳосил этади.

ВАРИАНТЛИЛИК

Асар матни ёки унинг бирор қисмидаги ўзгариш натижасида ҳосил бўлган фарқлар вариантларни юзага келтиради. Вариантлар икки хил бўлади:

I. Муаллифнинг ўз асарининг буткул ёки бирор қисми матнига сайқал бериши ёки бошқа сабабларга кўра ўзгартиришидан вариант ҳосил бўлади. Бунга Навоийнинг машҳур рубоийси бўйича юқорида кўзатган мисолимизни олиш

мумкин. Навоий лирикасининг академик напир тайёрланадиган бўлса, Навоий тузатган энг сўшти мати асос напир учун олишиб, мати ичидаги ўзгаришлар, сўзларнинг аввалги вариантлари напирнинг "изоҳлар" қисмида қайд этилиши лозим бўлади. Муаллифларнинг ўз асарларини таҳлил этишларини кузатиш ҳозирги адабиёт намуналарида кенгроқ кўзга ташланади. Шундан келиб чиққан ҳолда вариантларга XX аср адиллари асарларидан батафсилроқ мисоллар келтириши мумкин. Масалан, Гафур Гулом меросининг мукаммал напир 5-томида "Шум бола" асари ва у ҳақдаги батафсил маълумот берилган (қаранг: Гафур Гулом. Мукаммал асарлар тўплами, 5-том, Тошкент, 1986). Авкалга повестинг асл мати (103-237-бетлар), вариантлари (309-339-бетлар), изоҳлар (347-352-бетлар) келтирилган. "Вариантлар" қисмида асарнинг энг сўшти напиргача бўлган бошқа матилари - "Шум бола"нинг ибор арқивиданги қўлёзма, машина нусхаси ва бошқа напир нусхаларидаги охириги напирдан фарқ этувчи сўз, гап ёки турли парчалар тўлағига келтирилади. "Изоҳ"да напир шу манбалар, айрим ном ва сўзлар изоҳланган. Вариантлардаги фарқларни кузатиш ёзувчининг вақт ўтган сари ўз асари мати устида қандай ишлаганлигини ўрганиши имкониятини тугдиради. Бундай вариантларга мисолларни Ҳамза, Ойбек ва Ҳамид Олимжон мероси мукаммал напирларидан ҳам келтириши мумкин.

2. Қўлёзмадан нусха кўчириши жараёнида баъзи сўз ва бирикмалар котиб томонидан билеб ёки билмай ўзгартирилиши, хато ўқилиши натижасида асл матидан фарқли кўришга келиши мумкин.

Матини уносликда бу ҳолат вариант ёки, баъзида, "фарқли ўқилиш" ("разночтение") деб аталади. Илмий-танқидий матида (илмий-танқидий мати муаллиф асари мати тили ва ёзувида берилди) ани шу ўзгартирилган қисм вастда-ҳаволада кўрсатилади. Матининг ўзида эса, ундаги ваъво, маълуми нос, танич, ишончли қўлёзмадан олинган сўз ёки бўлак берилди. Масалан, танил байтларида шундай рақимлар вариантлар бор ўрнига қўйилди.

بار ايکين اول مه جين يوزينده تير نينک کثرتي
يا قمر اطراف قیده کو گوزدي انجم دین نشان

Бор экин ул мажжабин юзинда (1) тернинг касрати,
Ў қамар атрофида кўргузди анжумдин (2) нишон.

Матндаги байт рақами ва мисрани англатувчи ҳарф ҳаволада кўрсатилиб,
масалан, “А” ёки “Б” деб шартли номланган асарнинг бошқа кўлёмаларида
қайси варианты учрани қайд этилади. Юқоридаги мисолнинг ҳаволадаги
ишоралари шундай бўлади:

1. 5 а А: *يوزيندا*

2. 5 б Б: *انجم دین*

Демак, 5-байтнинг “а”, яъни 1-мисрасидаги *يوزينده* (юзинда) сўзи
“А” деб шартли номланган кўлёмлада *يوزيندا* (юзинда) шаклида берилган
экан. Матнда эса “юзинда” эди. 5-байтнинг “б”, яъни 2-мисрасидаги *انجم دین*
сўзи “Б” деб шартли тарзда номланган кўлёмлада *انجم دین* (анжумдин)
тарзида берилган экан. Матнда эса “анжумдин” эди (бу мисол олинган манба:
Усайн Бойжаро. Девон, рисола. Кобул. 1968, 122-бет (эски ўзбек ёзувида).

Матншуносликда бундай вариантларни бериб бориш асосий вазифалардан
ҳисобланиб, матннинг илмий аппаратида ҳосил этишда катта аҳамиятга эга.

МАТНИ И Ҳ Қ И Ш.

Матн тарихини ўрганаш учун, биричи навбатда, уни тўғри ўқиш шарт. Араб
ёзувидаги Шарқ кўлёмаларини ўқиш учун кўп нарсани, хусусан, мусулмон
Шарқи ва унга ҳос жиҳатларни билиш лозим. Чунки бугунги кунда яшаётган,
бошқа ёзув ва ўзгача муҳитда шаклланган киши матншунос бўлиши учун матн
яратилган даврга “кўчиб”, матн билан муносабатга киришиши керак бўлади.

Матнни ўқиш учун матншунос олдига бир неча талаб қўйилади. Дейлик, дастлаб, матнни палеографик жиҳатдан тўғри ўқиш, яъни ҳарфларни аниқлаб, тиниш белгиларининг қўйилиш ўринларини билиб олиш лозим. Лекин матншунос ўтмиш адабиёти матнлари устида тадқиқот олиб борар экан, унинг олдига муайян қийинчиликлар пайдо бўлади. Дейлик, араб ёзувида бош ва кичик ҳарфлар бирдек - кичик ҳарф билан ифодалангани туфайли атоқли отларни аниқлаш ёки ҳозирда жорий тиниш белгиларидек белгилар ўрнида айрим қўлланган белгиларгина бўлганлиги матншунос олдига уларни мустақил равишда ҳозирги ёзувга ўтириш жараёнида ифодалаб бориш вазифасини қўяди.

Бунда икки босқич кузатилади:

- 1) матнни ўқиш жараёнида матндаги сўз ва гаплар ажратиб олиниб, тиниш белгиларининг ўрни аниқлаб чиқилиши лозим;
- 2) матндаги хатоларни топиш, механик равишда қилинган хато ёки атайин қилинган ўзгаришларни аниқлаш зарур.

Матнни унинг тарихи ва яратилиши жиҳатидан тушуниш керак. Буларнинг ҳаммаси матнни палеографик (ёзув хусусиятларини аниқлаб, ҳисобга олиб ўқиш) нуқтанан назардан ўқшига олиб боради.

Матнни ўқиш жараёни бевосита қўлёзма, унинг хусусиятлари ва яратилган даври билан боғлиқ бўлганлиги, биз эса ушбу қўлланмада ўтмиш қўлёзмаларига асосий эътиборни қаратаётганлигимиз учун ҳам шу ўрнида Шарқ қўлёзмалари ва улар яратилган даврга оид баъзи тасаввурларни қайд этиб ўтиш жоиз деб топдик.

ШАРҚ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МУҲИМ БЕЛГИЛАРИ ҲАҚИДА

Мусулмон Шарқи қўлёзмалари мушгарақ хусусиятларга эга. Қадимда қўлёзмалар қўлда кўчирилиб қўшақтирилган. Қўлёзма учун қотоз тайёрлашдан тортиб, то унинг муқовасини ясашгача бўлган мураккаб жараён турли усталар томонидан амалга оширилган. Қўлёзманинг вужудга келишида қотиб ва хаттотларнинг роли каттадир. Қотиб - матнни кўчирувчи киши. Хаттот - матнни санъаткорона кўчирувчидир, хаттотлик ёзуви санъат даражасини ёшиқ бўлиб,

Шарқда алоҳида аҳамият касб этган. Лекин ҳар қандай котиб ҳам хаттот даражасига кўтарилмавермаган.

Кўлёмаларни котиб ва хаттотлар томонидан қўлда кўчирилиши бадиий асарлар матнларини шоир яратган асл кўринишдан ўзгаришга олиб келган. Ҳатто, бир асар матнини бир котиб якки марта кўчирганида ҳам бу кўлёмалар бир хил чиқмаган. Ҳар хил котиблар томонидан асар матнининг турли даврларда кўчирилиши оқибатида матннинг ўзгариб кетиши ҳам табиий ҳолдир. Бу эса бадиий асар матнининг ўзгаришга, натижада, асар ҳақида объектив фикр билдиришда тўсқинликларга олиб келган. Кўлёмалардаги хатолар ва ўзгаришлар библио ёки билмасдан қилинган.

Одатда, котиблар буюртма асосида асар матнидан нусха кўчирганлар. Буюртмачилар икки хил йўл билан котибга пул тўлаганлар. Булар - уржута ва муқаттеъдир. Уржута - асарни кўчириши учун маблағни бирданга тўлаш. Муқаттеъ - пулни кўчирилган қисмларга қараб, бўлак-бўлак қилиб тўлашдир. Уржута бўйича буюртма олган котиб асар матнини тезроқ, қисқартириб кўчириб беришдан манфаатдор бўлган. Муқаттеъда котиблар кўчирилган қисм ҳажмига қараб пул олиб турганликлари учун ўзлари ҳам асар матнига қўшимчалар қўшиб борганлар, унинг каттароқ бўлишини истаганлар. Аммо ҳамма котиблар ҳам бундай бўлмай, уларнинг ичиде асарни қунг ва ихлос билан кўчирганлари кам бўлмаган. Ҳар ҳолда асарни кўчириши жараёни ва матннинг ўзгаришида котибларнинг ўрни катта бўлган.

Кўлёмаларнинг кўчириши мобайнидаги ўзгариш ҳақида, ашикроғи, форс тилидаги кўлёмани кўчиришдаги ўзгаришларни назарда тутиб, ярим ҳазил, ярим кинояомуз ибора вужудга келган. Унга кўра, форс тилидаги матн уч марта кўчирилиши оқибатида араб тилидаги матнга айланган экан. Бу иборадаги киноя шундаки, асар матни кўчирилиши жараёнида асл кўринишдан узоқлашиб борган. Котиблар кўчириш давомида ўзларини южод қилиш, матнга аралашини ҳуқуқига эга деб билганлар. Масалан, Шохмурод котиб XX аср бошида тошбосма нашр учун Навоийнинг "Ҳамса" асарини кўчириш ва замондошлари учун тушунарлироқ бўлсин деб, асардаги айрим сўзларни ўз даври ўзбек тилидаги синонимлари билан алмаштирган, яъни матни соддалаштирган. Аммо бу ҳол Навоий асари асл матнининг ўзгариши, ашикроғи, бузилишига сабаб бўлган.

Котиблар кўлэзма сўнгида ўз хулоса - яқунларини ёзганлар. Бу яқун колофон (таърих) деб аталади. Колофон кўлэзманни кўчирувчи муаллиф ёки котиб томонидан битилиб, уни қачон, қарда, ким учун, нима мақсадда ёзилганини ҳақида маълумот берган. Асарнинг яратилиши - санаси таърихларда икки хил йўл билан берилган:

1. Шоир тўғридан-тўғри асарнинг яратилиш даврини кўрсатган.
2. Асарнинг яратилиш вақти абжад ҳисоби билан билдирилган (араб алифбосида ҳар бир ҳарфга тўғри келувчи рақамлар мавжуд бўлиб, бирор ҳарф ёки сўздаги ҳарфларга тўғри келувчи рақамлар йиғиндиси орқали санани топиш абжад ҳисоби дейилади). Колофонни алоҳида бўлимлар учун битиш ҳоллари ҳам учрайди. Баъзида котиб нусха кўчиришда бу нусха учун асо бўлган кўлэзмадаги колофонни ҳам кўчириб юбораверган. Аммо ҳамма кўлэзмаларда ҳам котиблар колофон ёзмаганлар ёки колофонда кўчирувчи - котиб ҳақидаги маълумотлар унинг исми-шарифи билангина чекланган, ҳолос. Аксарият ҳолларда котиблар ўз номларини битиш ўрнига "ала мади ҳақирул фақир" ("бу фақир ҳақирини кўли билан") иборасини кўллаганлар. Шунга қарамай, колофонлар ёки, умуман, ҳар бир кўлэзма алоҳида илмий қимматга эга.

Кўлэзмаларни кўчиришда котиблар асосан қора сиёҳдан фойдаланганлар, кўчирилган қоғоз ҳам нафис бўлган. Вақт ўтиши билан сиёҳ сув ва намлик таъсирида ўчиб, ёйилиб кетиши, қоғоз бўлса ўз сифатини йўқотишига ҳисобга олсак, асар матнлари нима учун бунчалик ўзгаришларга учраганлигини тушуниш мумкин бўлади. Қисқаси, Шарқ матншунослиги олдида бир мунча мураккабликлар мавжуд экан. Бу фикр кўлэзмаларнинг таниқ, шаклий жиҳатлари билан боғлиқ. Айни вақтда, кўлэзмалар, аниқроғи, ўзбек классик адабиёти намуналари матн билан шугулланувчилар фаолиятини адабиёт назарияси, матн яратилган давр маданий муҳитига оид bilimларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўзбек мумтоз адабиёти билан боғлиқ матнларнинг асосий қисми XI-XX асрлар оралиғида, араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувида яратилган. Шу сабабдан матншунос мана шу даврга тегишли юқинимон, сиёсий, маданий ҳаётни билиши, адабиёт, айниқса, Шарқ адабиёти вақриниши бўйича мукаммал bilimга эга бўлиши шарт. Шу жиҳатларни ҳисобга олсак, биз кўнда матншунослик илмига кириб келаётган талабалар матн билан боғлиқ қайси

жиҳатларга эътибор беришлари лозимлиги ҳақида айрим фикрларни билдирмоқчимиз.

МАТН ВА ДАВР ТИЛИ, ИЖОДКОР УСЛУБИ

Матнни тўғри ўқиш ва тушуниш учун у яратилган давр тилини билиш, бу муҳитдаги мавжуд тиллар борасида ҳам муайян таъсирга эга бўлиши керак. Ўзбек адабиётининг асосий намуналари эски ўзбек тилида яратилган. Бу вақтдаги адабий тил араб ва форс тилиларининг таъсирида бўлган. Шу боис матншунос эски ўзбек тили, эски ўзбек ёзуви билан бир қаторда, форс тилини ҳам билиши, араб тили лексикаси- сўз қурилишидан муайян маълумотга эга бўлиши лозим.

Бундан ташқари матн яратилган адабий муҳитнинг таъсири ҳам матн тилида ўз аксини толади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг (XI аср) "Кутадгу билик" достонида қадимий туркий тилнинг кучли таъсири сезилади. Асарда арабий ва форсий сўзлар эса жуда кам қўлланган. Алишер Навоий даврига (XV аср) келиб, ҳусусан, Навоий асарларида арабча ва форсча сўзлар кўплаб қўлланила бошлади. Бунда, албатта, ижодкор услубини ҳам назарда тутиш керак. Масалан, Навоий билан бир даврда яшаган Ҳусайн Бойқаро газалиёти тили Навоий асарлари тилига нисбатан соддароқ, тушунишга осон ва унда араб, форс сўзларининг салмоғи ҳам нисбатан кам. Қисқаси, ҳар бир шоир ўз муҳити, асарларини ўқувчи китобхонлар диди ва бошқа сабаблардан келиб чиққан ҳолда, асарлари тилига муносабатда бўлади ва матншунослар буни назарда тутишлари лозим.

МАТН ВА АДАБИЙ МУҲИТ

Матн яратилган адабий муҳит ва унга хос жиҳатларни билмай туриб, ёки кенг маънода ўзбек адабиёти тарихи бўйича етарли маълумотга эга бўлмай, матнни тўғри ўқишнинг имкони йўқ.

Маълумки, ўзбек классик адабиёти бевосита Ислоом дини ва тасаввуф фажафаси таъсири остида шаклланди. Шу боис матншунослардан матнни ятрофлаш ҳис этиш, матн бўйича ўз фикрига эга бўлиш ёки изох ва кўрсаткичларни тузиш учун булардан бохабарлик талаб қилинади.

Адабиётнинг бирор адабий муҳитига хос бўлган назарий жиҳат ва хусусиятлари мавжуд бўлиши мумкин. Ўзбек мумтоз адабиёти ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Матншунос ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг назарий жиҳатларини пухта биллиши лозим. Мисолларга мурожаат этайлик:

Кўлэзмадаги адабий асар матнини тўғри ўқиш, аввало, унинг жанрини аниқлаб олиш билан таъминланади. Масалан, Навоийнинг "И. к девон"даги "бўлди гул" радифли газалининг 5 ва 7-байтлари факсимил нашрда қуйидагича берилган:

لعل کام یم دور شیمف کله ایل نه نی تیلار کو نکلو م جز میدا فراوان بولدی کل	
کل چاغنی یاری سفر ایلاب نوایی جانیفه سرپری سیر تازه قانلیغ داغ بجران لوی	

Бу байтларни (қараиш: Алишер Навоий. Илк девон (факсимиле), Тошкент, 1968, 99а-бет) транслитерация қилсак шундай бўлади:

- 5.а. Лаъли комимдур қошимга келса ул не хирманни,
 б. Не тилар кўнглум, чу базмида фаровон бўлди гул.
- 7.а. Гул чоғи ёри сафар айлаб, Навоий жонига,
 б. Хар бири бир тоза қошиг доти ҳа ҳрон бўлди/?!/

Бу шеърни кўлэзмадан ўқибган матншунос, ҳажми ва қофияланишига кўра газал жанрида эканлигини билиб олади. Ушбу газалда “бўлди гул” радифи қўлланилган. Радиф-қофиядан кейин такрорланувчи бўлак, газал 1-байтининг иккала мисраси ва қолган байтларининг 2-мисраларида келиши маълум. Аммо кўлэзмада 6, 7-байтларининг 2-мисраларида “бўлди гул” радифининг “гул” қисми ёзилмаган. Оқибатда, бу мисраларда маъно ва оҳанг бузилган. Ҳўш, нега шундай бўлди?

Девонни кўчирган хаттоғ Султон Али Машиқадий хатога йўл қўйганми?! Ҳамма гап шундаки, мисра ҳошия билан чегаралаб қўйилган ораликқа сизмаган ва хаттоғ китобхон газалнинг бошланишидаёқ унинг радифини билгани учун ўзидан қўшиб ўқиб кетишини ҳисобга олиб, шундай йўл тутган. Матншунос ҳам газал жанрини билгани ҳолда, матнни тўғрилаб ўқиб кетаверади.

Ёки Шарқ адабиётидаги анъанавий образлардан хабардорлик матнининг тўғри ўқилишини таъминлайди. Масалан, араб ёзувида бош ва кичик ҳарфлар бир хил ёзилиши оқибатида, матндаги атоқли отларни сифатлардан маъносига кўра ажратиб олиш керак бўлади. **عجّون** - сўзи ҳам Лайли ва Мажнун афсонаси қаҳрамони Мажнунни англатиши, ҳам “ақлдан озган” маъносини ифодалаши мумкин. Бунда контекста - сўзнинг матнда, бошқа сўзлар билан муносабатта киришини қараб, “мажнун” сўзи катта ёки кичик ҳарф билан ўтирилади. Қадимги грек олимларининг арабчаланган исмларини билмай туриб ҳам уларни тўғри ўқиб қийин:

ارستو - Арасту (Аристотель)
اقلیدوس - Уқлидас (Евклид) ва ҳоказо.

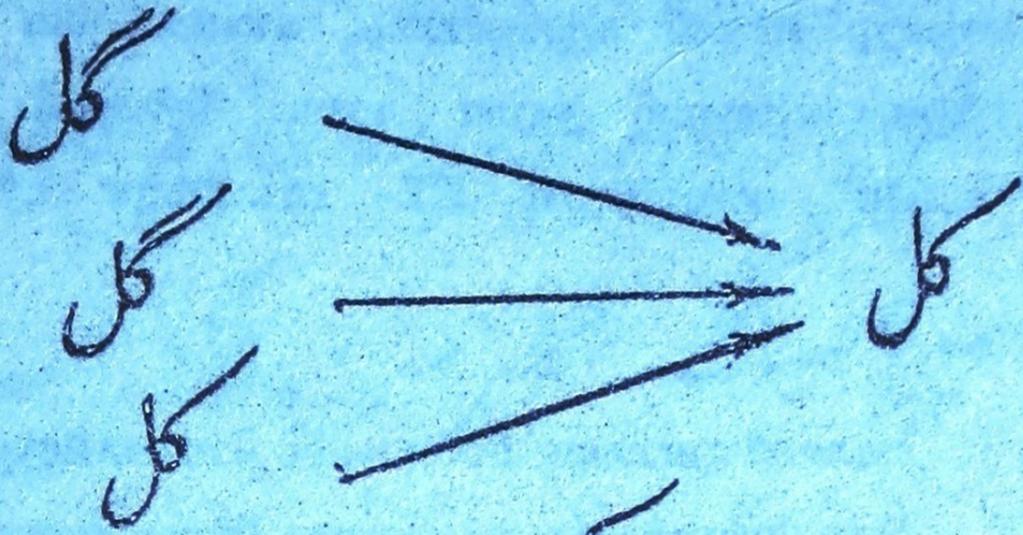
Қисқаси, Шарқ адабиётида қўлланилиб келинаётган ўнлаб қаҳрамонларнинг исмлари ва уларнинг араб ёзувидаги шаклини билиш керак экан. (Бунга эҳтиёж шундан ҳам сезиладикки, баъзи қаҳрамонлар исмларининг ёзилиши мураккабликлар мавжуд: **موسى** - Исо, **موسى** - Мусо, **يحيى** - Яхё...).

Шеърдаги аънавий образлар системаси, аънавий сифатлаш, ўхшатиш, муболага ва бошқа бадий-тасвирий воситалардан хабардорлик матнининг тўғри ўқишнинг таъминлайди. Масалан, бир шакл 2-3 хил ўқишнинг мумкин:

1) гул - ўсимлик;

2) гил - лой, балчик;

3) кулл - ҳамма, барча.

Ўтмишда گ (гоф) ҳарфи ўрнига кўнигча ك (коф) ҳарфи қўлланган. Шу билан бир шаклда уч хил сўз мужассамланиши мумкин бўлган.

Матншунос контекстдан келиб чиқиб бундай сўз ва бирикмаларнинг тўғри ўқишнинг шарт. Қиёсланг:

- گل یوز - "гул юз" (ёрнинг юзи ҳақида гап кетишти)
- آب و گل - "обу гил" ("сув ва лой" маъносиде)
- گل عالم - "кулли олам" ("бутун олам" маъносиде)

Яна бир мисол: XX аср бошларида, михбосма (босмаҳовада араб ҳарфларининг териб босилиши) усулида чоп этилган китобларнинг бирида учраган бирикмадан бир талаба ўқий олмай қолади. Китоб эскирганлиги ва шайр сифатсизлиги туфайли хиралашгани ва бир гап таркибиде шундай шакл мавжуд эди:

حقیق یمن - Хатто, биринчи ҳарфнинг устида аллақандай нуқта ҳам сезилар-сезилмас кўришиб, талабани чалғитибди: حقیق یمن

Ўқувчи уни тахминан "тажржи ями" деб ўқиган, биринчи ҳарф ت-те бўлиши керак, деб ўйлаган. Лекин бундай ўқишда маъно чиқмайди. Китобхон мумтоз адабиётимизда кенг қўлланган образ - "тажржи Яман" - "Яман мамлакатидан келтирилган қимматбаҳо тош" - "тажрж"ни билганиде эди, кейинчалик қўниб қолган сезиларсиз нуқта бор бўлса ҳам, ع - "или"